

MIRACULUM LEONA LUSTRA – POWSTANIE I DZIEJE FIRMY DO 1945 ROKU

 <https://orcid.org/0000-0002-7302-0155>

Wanda Łuczak

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

ABSTRACT

LEON LUSTER'S MIRACULUM – THE FORMATION AND HISTORY OF THE COMPANY TILL 1945

The “Miraculum” company, which was one of the most famous cosmetics’ producers in the interwar period and in the People’s Republic of Poland, was established in 1924. Its founder, Leon Luster, a doctor from a Jewish family, was one of the pioneers of dermatology and cosmetology in Poland. From the medical practice in Krakow and writing in the women’s press, he moved on to the production of cosmetics. The company’s success was based on innovative products and extensive advertising. The entrepreneurship of his son-in-law Witold Böhm was also of great importance. During the German occupation, “Miraculum” was taken over by the Germans. Leon Luster initially stayed in Kraków and supported the work of the factory, in 1941 he decided to move to Grybów, where he was hiding due to his Jewish origin. In 1943, handed over to the Germans, he probably ended his life in the ghetto in Nowy Sącz.

Keywords: the interwar period, industry, cosmetics production, “Miraculum”.

Słowa kluczowe: okres międzywojenny, przemysł, produkcja kosmetyków, „Miraculum”.

Niewiele jest w Polsce firm, które powstały w dwudziestoleciu międzywojennym, osiągnęły sukces i przetrwały do dzisiaj. Do takich przedsiębiorstw zalicza się Miraculum, które powstało w 1924 roku w Krakowie z inicjatywy doktora Leona Lustra. Jego dzieje związane są z ożywioną aktywnością gospodarczą w odrodzonej Polsce i pokazują prężny rozwój przemysłu kosmetycznego. Łączy się to ze zmianami obyczajowymi, które zaszły po I wojnie światowej, oraz zmianą pozycji kobiety w międzywojennej Polsce.

MŁODOŚĆ LEONA LUSTRA. RODZINA

Firmę *Miraculum*¹ założył doktor Leon Luster², urodzony 18 czerwca 1869 roku w Samborze w rodzinie żydowskiej³. Ojciec Leona, Herman (urodzony 3 czerwca 1837 roku w Samborze), był lekarzem chirurgiem, pracował w Sądzie Obwodowym w Samborze⁴, a od 1875 roku dodatkowo na kolei⁵. Matka Leona, Franciszka (urodzona 18 września 1847 roku), pochodziła z rodziny Seglów⁶, także mającej tradycje medyczne. Bratem Franciszki był Edward Segel⁷, lekarz, autor książek *Winogrona jako środek leczniczy w różnych słabościach* oraz *Podręcznik sądowo-lekarski*⁸. Praktykował on w Rzeszowie jako lekarz sądowy i więzienny.

Leon miał dwoje rodzeństwa: siostrę Rozalię, urodzoną w 1867 roku (o jej dalszych losach nie wiemy nic) i brata Abrahama urodzonego w 1873 roku⁹. Abraham używał także imienia Adolf (między innymi w szkole i potem w pracy). Bracia uczyli się w gimnazjum w Samborze. Leon zdał maturę 17 lipca 1888 roku¹⁰.

Następnie Leon Luster wyjechał do Krakowa, by studiować medycynę na Uniwersytecie Jagiellońskim. Rozpoczął naukę w roku akademickim 1888/1889 i kontynuował ją do roku 1892/1893 jako student zwyczajny, a potem jako nadzwyczajny

¹ Firma kilkakrotnie zmieniała nazwę – stały pozostawał tylko człon „*Miraculum*” (łac. *miraculum* – cud). Kolejno były to: „*Miraculum*” Laboratorium, „*Miraculum*” Dra Lustra Preparaty Lekarsko-Kosmetyczne Sp. z o.o., Doktora Lustra Preparaty Kosmetyczno-Lekarskie „*Miraculum*” S.A. w Krakowie, Przemysł Lekarsko-Kosmetyczny „*Miraculum*” S.A. w Krakowie.

² Postać Leona Lustra i jego działalność jako przedsiębiorcy zostały przedstawione pokrótce m.in. w: J. Krüger, *Luster Leon* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, Wrocław 1973, s. 136; W.J. Baranowski, *Historia kosmetyki. Dr Leon Luster – założyciel „Miraculum”*, „*Polish Journal of Cosmetology*” 2011, vol. 14 (4), s. 233–237 Dzieje okupacyjne badał: J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997, s. 235.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. zabużańskich 1789–1943, sygn. 1081, k. 60.

⁴ W 1863 r. został wymieniony po raz pierwszy jako lekarz medycyny w Samborze, w 1880 r. pracował w Sądzie Obwodowym w Samborze, a w 1883 r. był członkiem Rady Powiatowej w gminie miejskiej oraz zastępcą członka Wydziału Powiatowego w Samborze. W dalszym ciągu prowadził praktykę chirurgiczną w tym mieście. Por. *Handbuch des Stadtheltherei-Gebietes In Galizien für das Jahr 1863*, Lemberg 1863, s. 404; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1880*, Lwów 1880, s. 66; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1883*, Lwów 1883, s. 267 i 468.

⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Krakowie, sygn. 29/425/19093, Akta osobowe: Herman Luster, k. 1.

⁶ Nazwisko występuje także w innych wariantach: Segal, Segał.

⁷ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [dalej: AUJ], Rodowody studentów UJ za rok szkolny: 1895/96, II półrocze, S II 494 b, b.p.

⁸ *Winogrona jako środek leczniczy w różnych słabościach*, tłum. E. Segel, Rzeszów 1870 (być może E. Segel był także autorem dzieła); *Podręcznik sądowo-lekarski*, Rzeszów 1869 (autor poświęcił książkę Karolowi Gilewskiemu, profesorowi medycyny UJ).

⁹ ANK, Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Krakowie, sygn. 29/425/19093, Akta osobowe: Herman Luster, k. 1.

¹⁰ *Sprawozdanie C.K. Wyższego Gimnazjum w Samborze za rok szkolny 1888*, Sambor 1888, s. 20, 44–45.

do 1896 roku. Absolutorium uzyskał 5 grudnia 1893 roku. Po absolutorium nastąpiła przerwa: Leon musiał odbyć półroczną służbę wojskową w armii austriackiej jako Assistenzarzt. W tym czasie także zmarł jego ojciec. Tytuł doktora wszech nauk lekarskich uzyskał 30 czerwca 1896 roku¹¹. Gdy jeszcze był studentem, do Krakowa przyjechał jego brat Abraham, który zaczął prawnicze studia na UJ. Po ich ukończeniu od 1902 roku pracował w Dyrekcji Kolei Państwowych w Stanisławowie, w Oddziale dla spraw Prawniczych i Administracyjnych¹².

W Krakowie Leon Luster związał się ze środowiskiem Żydów postępowych. W spisie z lat 1898–1912 wśród członków Towarzystwa Postępowego wymienione zostały dwie osoby o nazwisku Luster. Jedną był Leon, a drugą jego brat Abraham (Adolf)¹³. W tym środowisku Leon Luster poznał zapewne swoją przyszlą żonę Jadwigę Liban, bowiem jej ojciec Józef, podobnie jak pozostali członkowie znanej rodziny Libanów, zaliczali się do aktywnych działaczy Towarzystwa Postępowego. Rok po zakończeniu studiów Leon Luster ożenił się z Jadwigą Liban¹⁴, a jego brat z siostrą Jadwigą, Rozalią¹⁵. Leon i Adolf wżenili się w znakomitą podgóorską rodzinę o tradycjach przemysłowych. Jadwiga i Rozalia były córkami Józefa Libana, przedsiębiorcy, właściciela cegielni¹⁶, starszego brata czołowego galicyjskiego przedsiębiorcy Bernarda Libana¹⁷. Bernard Liban (1848–1916) to prawdziwy potentat przemysłowy przełomu XIX i XX stulecia, a także radny Podgórze w latach 1909–1915¹⁸.

Z małżeństwa z Jadwigą Leon miał dwoje dzieci: córkę Matyldę Michalinę urodzoną 13 grudnia 1900 roku oraz syna Wiktora urodzonego 8 listopada 1902 roku. O losach Wiktora nie ma niestety zbyt wielu danych: został wymieniony wśród członków drużyny hokejowej Cracovii i miał wziąć udział w pierwszym oficjalnym meczu rozegranym 17 lutego 1924 roku między Cracovią a Akademickim Związkiem

¹¹ *Corpus studiosorum Universitatis Jagiellonicae 1850/51–1917/18, K–Ł*, Kraków 2009, s. 1041.

¹² *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902*, Lwów 1902, s. 736; *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1914*, Lwów 1914, s. 366.

¹³ A. Maślak-Maciejewska, *Modlili się w Templu. Krakowscy Żydzi postępowi w XIX wieku. Studium społeczno-religijne*, Kraków 2018, s. 398–399.

¹⁴ Ślub odbył się w Tarnowie 28 X 1897 r. Zob. ANK, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie, sygn. 33/276/0-/30, k. 554.

¹⁵ Adolf pozostawił po sobie syna Bolesława Armina Lustra (ur. 22 I 1903 r.), który studiował prawo na Uniwersytecie Lwowskim od 1921 r., a w 1924 r. przeniósł się na UJ. We wpisie na studia w Krakowie w rubryce „opiekun” wpisana została Róża Jonasowa, żona adwokata – to zapewne matka Rozalia z Libanów, używająca dwóch imion. Z tego wpisu wynika, że na początku lat 20. Adolf już nie żył. Por. AUJ, Akta senackie, Katalog główny studentów, S II 321b, 328, 336b, b.p.

¹⁶ *O wyborach do komitetu przedwyborczego*, „Kronika Krakowska”, 18 VI 1881 r., nr 8, s. 1.

¹⁷ <https://www.ics.uci.edu/~dan/genealogy/Krakow/Families/Liban.html> [dostęp: 22 IV 2023 r.].

¹⁸ Więcej o postaci B. Libana zob. J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1796–1918*, t. 3, Kraków 1979, s. 301–302; S. Świątek, *Przemysłowcy i bankierzy Podgórze [w:] Podgórzanie*, cz. I, Kraków-Podgórze 2004, s. 58–60; *Krakowianie. Wýbitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, Kraków 2006, s. 89–91; https://ank.gov.pl/podgorze/miasto_08.html [dostęp: 22 IV 2023 r.].

Sportowym¹⁹. Co później stało się z Wiktorem Lustrem – nie wiadomo²⁰. Prawdopodobnie zmarł przed połową lat 30. W rejestrze lekarzy z roku 1936 Leon Luster podawał, że ma tylko jedno dziecko²¹. Z kolei losy Matyldy będą ściśle związane z dziejami Miraculum.

Po ukończeniu studiów lekarskich w 1896 roku Leon prawdopodobnie kontynuował naukę w klinikach Hamburga i Berlina, a także w Wiedniu, gdzie miał być dyrektorem wiedeńskiego Instytutu Chorób Skóry²². Wielu adeptów medycyny z Galicji po studiach wyjeżdżało za granicę, często właśnie do Wiednia, by podjąć dalsze studia i praktykę zawodową²³.

PRAKTYKA LEKARSKA I DZIAŁALNOŚĆ PIŚMIENNICZA

W 1899 roku Leon Luster po raz pierwszy został wymieniany jako doktor medycyny praktykujący w Krakowie²⁴. W 1905 roku mieszkał przy ulicy Grodzkiej 35²⁵, w 1906 roku przeprowadził się do kamienicy przy ulicy Floriańskiej 37 i pod tym samym adresem prowadził praktykę lekarską²⁶. Gabinet był znany pod nazwą „Lecznica lekarsko-kosmetyczna dra L. Lustra”²⁷. W kolejnych latach adres się nie zmienił²⁸. Krakowski adres Leona Lustra potwierdza zjawisko migrowania ludności żydowskiej z dzielnicy żydowskiej do centrum miasta. W roku 1900 Żydzi

¹⁹ <https://cracovia-hokej.pl/klub/historia/> [dostęp: 22 IV 2023 r.].

²⁰ Jan Bohdan Gliński, powołując się na relację M. Kozłowskiej, przekazał, że Wiktor był właścicielem fabryki kosmetyków Bebeco, jednak ta informacja jest wątpliwa. Chodziło zapewne o firmę Pebeco, czyli polską filię zakładów Beiersdorfa w Poznaniu, założoną w 1929 r., ale Wiktor Luster z pewnością nie był jej właścicielem. Być może pracował lub praktykował w Poznaniu. Por. J.B. Gliński, op. cit, s. 235.

²¹ ANK, Izba Lekarska w Krakowie, sygn. 29/320/0/133, Karty rejestracyjne lekarzy 1936–40, k. 251. Równocześnie istnieje przekaz, że Matylda Luster przed wojną opiekowała się swoją bratanicą Ingą, która mieszkała z nią i mężem i odwiedzała swoich rodziców w czasie wakacji. Tuż przed wojną Matylda miała odesłać ją do rodziców. Inga po wojnie wyemigrowała do Montevideo w Urugwaju, kontakt listowny z Matyldą był tylko okazjny. Por. B. Schriesheim, *Bea's journey*, Amherst 2003, s. 20, 41.

²² Informacja o studiach zagranicznych pochodzi z: *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 436. Znajduje ona potwierdzenie we wpisie dla Izby Lekarskiej, gdzie Leon Luster informował, że po studiach odbywał roczną praktykę szpitalną za granicą. Por. ANK, Izba Lekarska w Krakowie, sygn. 29/320/0/133, Karty rejestracyjne lekarzy 1936–1940, k. 251.

²³ I. Homola, „Kwiat społeczeństwa...” (*Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*), Kraków–Wrocław 1984, s. 201.

²⁴ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1899*, Lwów 1899, s. 623.

²⁵ *Księga adresowa Królewskiego Stołecznego Miasta Krakowa i Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze*, Kraków 1905, s. 120, 284.

²⁶ *Krakowska Księga adresowa rok 1906*, Kraków 1907, s. 303.

²⁷ *Krakowska Księga adresowa. Wielki Kraków 1908*, Kraków 1907, s. 238.

²⁸ *Wielka księga adresowa stołecznego królewskiego miasta Krakowa i Królewskiego Wolnego miasta Podgórze. Rok 1907*, Kraków 1907, s. 125; *Wielka księga adresowa stołecznego królewskiego miasta Krakowa i Królewskiego wolnego miasta Podgórze. Rok 1913*, Kraków 1913, s. 456.

stanowili w Krakowie około 30% ogółu ludności²⁹. W drugiej połowie XIX wieku charakterystyczne stało się przemieszczanie ludności żydowskiej wewnątrz miasta. Z Kazimierza Żydzi przenosili się na Stradom, a następnie – zwłaszcza inteligencja żydowska i bogaci kupcy – do Śródmieścia. W roku 1890 Żydzi stanowili niespełna 1% ludności Śródmieścia, w 1900 roku – już 9,5%, a w 1910 roku – 11,6%. Przy ulicy Floriańskiej, najbardziej reprezentacyjnej ulicy miasta, zamieszkiwało 11% mieszkańców pochodzenia żydowskiego³⁰. Leonowi Lustrowi, przybyszowi z Sambora, Żydowi postępowemu, mieszkanie w centrum dawało lepsze perspektywy zawodowe, bowiem ofertę swego gabinetu kierował przede wszystkim do dbających o siebie (nie tylko zamożnych) kobiet³¹.

Leon Luster zdecydował się na pozostanie w Krakowie po studiach, choć perspektywa powrotu do Sambora i zajęcia miejsca ojca mogła być przez niego brana pod uwagę. Prawdziwa kariera w zawodzie lekarskim w Galicji, szczególnie w dziedzinie dermatologii i kosmetologii, musiała się jednak wiązać z pozostaniem w dużym mieście: albo Krakowie, albo Lwowie. Te dwa ośrodki skupiały większość kadry lekarskiej³².

W krakowskim gabinecie Leon Luster zajmował się chorobami skóry i włosów, reklamował się jako specjalista w dziedzinie kosmetyki, stosujący procedury lekarskie. Z czasem przy gabinecie powstało laboratorium chemiczne, zajmujące się badaniem kosmetyków i wytwarzaniem na potrzeby pacjentek własnych preparatów³³. Doktor Luster nie stronił od nowinek: w 1908 roku zapraszał do gabinetu na zabiegi z użyciem prądu: „Brodawki, znamiona, pieprze, itp. twory skórne usuwa się radykalnie, bez bólu, metodą elektrokosmetyczną w Lecznicy lekarsko-kosmetycznej Dra L. Lustra, specjalisty lekarskiej kosmetyki i chorób włosów. Leczy się wady cery twarzy i wypadanie włosów. Kraków ul. Floryańska 37”³⁴; „Podczas gdy dawniej musiano np. znamiona, brodawki i inne zmiany, szpecące skórę, wypalać lub operować, poczem pozostawały brzydkie ślady i blizny, dziś usuwają je specjaliści lekarskiej kosmetyki prądem elektrycznym, bez bólu, bezkrwawo i bez śladu. [...] dziś, dzięki ulepszeniu, dokonaniem przez dra Lustra z Krakowa, specjalistę lekarskiej kosmetyki i chorób włosów, usuwa się bezpowrotnie większe nawet brodawki na jednym posiedzeniu”³⁵.

Innym polem działalności doktora Lustra było pisanie artykułów do prasy kobiecej. Doradzał on w sprawach zdrowia i urody, przy okazji reklamując swój gabinet lekarski. Przed I wojną światową wydawano kilka popularnych pism kobiecych poświęconych kosmetyce. Jednym z nich było czasopismo „Kosmetyka” (pełna nazwa

²⁹ K. Karolczak, *Ludność żydowska w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 251.

³⁰ *Ibidem*, s. 253.

³¹ *Ibidem*, s. 252.

³² I. Homola, *op. cit.*, s. 200.

³³ *Ikonaografia ulic Św. Jana, Floriańskiej i Pijarskiej oraz środkowych odcinków ulic Św. Tomasza i Św. Marka*, Kraków 2019, s. 283.

³⁴ „Kosmetyka”, 14 III 1908 r., nr 11, s. 103.

³⁵ *Elektryczność na usługach kosmetyki*, „Nowości Ilustrowane” 1907, nr 45, s. 17.

to: „Kosmetyka czasopismo wychodzące w Warszawie. Tygodnik poświęcony racjonalnej kosmetyce, estetyce ciała i perfumerji. Wychodzi w każdą sobotę”). W latach 1906–1912 wydawał je Henryk Zamenhof, który podobnie jak Leon Luster skończył studia medyczne i w 1895 roku uzyskał doktorat z dermatologii³⁶. Tematy poruszane przez doktora Lustra w artykułach były różnorodne, pisał między innymi o wpływie strzyżenia włosów na ich rozwój i o myciu twarzy mydłem. Jako jeden z pierwszych podkreślał konieczność innego traktowania cery suchej, normalnej i tłustej, popularyzował masaż twarzy jako wskazany dla urody, zalecał dbać o higienę ciała. Zdecydowanie promował gimnastykę, która pozwala kształtować sylwetkę, krytykował mody szkodzące zdrowiu, na przykład wysokie kołnierze i gorsety. Ta ostatnia kwestia stała się przyczynkiem do gorącej dyskusji. Leon Luster wezwał czytelniczki do debaty, jak należy zreformować strój kobiecy³⁷. Na łamach pisma rozgorzała dyskusja, w której publikowano głosy zwolenniczek i przeciwniczek gorsetów³⁸. W 1912 roku Henryk Zamenhof założył w miejsce „Kosmetyki” dwutygodnik „Kobieta”, który przetrwał do 1914 roku. Jego wydawanie zostało wznowione w 1924 roku³⁹. Teksty Lustra znajdują się w numerach z roku 1924. Doktor poleca w nich już proszek do mycia twarzy oraz puder Miraculum⁴⁰.

Opierając się na rosnącej renomie świadczonych usług, doktor Luster chętnie używał swego nazwiska salonom kosmetycznym, będąc niejako gwarantem wysokiej jakości usług. Wieloletnia praktyka dermatologiczna, testowanie preparatów kosmetycznych oraz rosnące zainteresowanie kobiet tematyką urodową stały się asumptem do zrobienia kolejnego kroku: założenia własnej firmy produkującej kosmetyki.

PRZEMYSŁ KOSMETYCZNY W MIĘDZYWOJENNEJ POLSCE

W Europie intensywny rozwój chemii kosmetycznej i domowej nastąpił pod koniec XVIII wieku wraz z popularyzacją higieny. Szczególnie wzrastało zapotrzebowanie na mydło⁴¹. Początkowo kosmetyki i preparaty chemii gospodarczej sprowadzano na ziemię polską z fabryk Europy Zachodniej. Wraz z rosnącym zainteresowaniem kosmetykami wśród klientów zaczęły powstawać rodzime firmy. Rynek wydawał się obiecujący: o ile jeszcze na początku wieku XX tylko około 5% kobiet regularnie

³⁶ J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa 1999, s. 303.

³⁷ L. Luster, *Pogadanki kosmetyczne*, „Kosmetyka”, 9 III 1907 r., nr 10, s. 3–5.

³⁸ Idem, *Dyskusja w sprawie reformy stroju kobiecego*, „Kosmetyka”, 16 III 1907 r., nr 11, s. 6–7.

³⁹ R. Dobrzyński, *Zamenhof w Warszawie*, Warszawa 2017, s. 78–79.

⁴⁰ *Pogadanki z zakresu tematyki lekarskiej*, „Kobieta” 1924, nr 4, s. 35; *Znaczenie witaminy dla zdrowia i urody*, „Kobieta” 1924, nr 5, s. 45; *Ujemny wpływ słońca na włosy i cerę*, „Kobieta” 1924, nr 6, s. 49.

⁴¹ J. Nowacki, M.A. Bełdowicz, E. Wilińska, *Historia polskiego przemysłu chemii gospodarczej*, Warszawa 2001, s. 5–6.

używało kosmetyków, o tyle w latach 30. już kilkanaście procent⁴². Produkcja w dwudziestoleciu międzywojennym szybko rosła⁴³. Jeśli chodzi o preparaty do mycia zębów, to było to 220 ton w 1929 roku, 800 ton w 1934 roku i 850 ton w roku 1938. W przypadku kosmetyków dane wyglądają następująco: 160 ton w 1929 roku, 375 ton w 1935 roku i 720 ton w 1938 roku. Spadek notowała natomiast branża perfumeryjna: 750 ton w 1929 roku, 425 ton w 1934 roku i 580 ton w 1938 roku⁴⁴.

W 1927 roku (czyli w okresie dobrej koniunktury gospodarczej) w Polsce istniało 56 zakładów produkujących proszki, pasty i mydła do zębów (łącznie rocznie 154,2 tony), 63 produkujące kremy, pomady i szminki (łącznie 84,4 tony) oraz 91 wytwarzających perfumy i wody toaletowe (łącznie 419,9 tony)⁴⁵. Dane liczbowe o produkcji przemysłowej środków higieny i kosmetyków w Polsce mówią, że w 1930 roku miała ona wartość około 32 milionów zł (w sumie 3256 ton), w tym: wód pachnących za 7,9 miliona zł, mydeł toaletowych za 11,2 miliona zł, proszków, past i mydeł do zębów za 3,9 miliona zł, pudru za 1,5 miliona zł, kremów, pomad i szminek za 2,3 miliona zł, perfum, lakierów do paznokci i tym podobnych za 3,5 miliona zł. Tak duża produkcja przemysłowa kosmetyków wskazuje, że w okresie międzywojennym wykształcił się nowy, specjalistyczny sektor gospodarki, skierowany do odbiorców coraz częściej posługujących się środkami upiększającymi i pielęgnacyjnymi, szeroko reklamowanymi w prasie kobiecej⁴⁶.

W Krakowie przed 1918 rokiem działało sporo firm produkujących kosmetyki. Pierwotnie zajmowały się tym laboratoria przy aptekach. W samych aptekach także produkowano różne pachnidła i mydła lecznicze, a jednocześnie zajmowano się ich sprzedażą. Kosmetykami handlowały również drogerie. W pierwszym okresie po wojnie w Krakowie powstało ogółem około 120 nowych zakładów przemysłowych – w 1938 roku zatrudniały one ponad 7000 pracowników⁴⁷. Zakładów chemicznych w 1938 roku było 37 i zatrudniały 2064 osoby (średnio przypadają 55 osób na zakład)⁴⁸. W dwudziestoleciu międzywojennym kapitał zagraniczny chętnie inwestował w fabryki chemiczne w Polsce, jednak kosmetyki i chemię gospodarczą produkowano głównie przy udziale kapitału rodzimego: powstało wiele prywatnych zakładów produkcyjnych. W Krakowie należały do nich między innymi: Fabryka Mydła C. Śmiechowski, sp. z o.o. (ulica Zabłocie 23), Fabryka Mydła L. Friedmann i inż. J. Bień (ulica Piekarska 9), Gu-Bo – fabryka mydła toaletowego, perfum i wyrobów kosmetycznych, sp. z o.o. (ulica Nadwiślańska 7). Znane były Leo-laboratorium,

---

⁴² Ibidem, s. 10.

⁴³ S. Misztal, *Przemysł chemiczny w latach (1864)–1918–1939* [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 370.

⁴⁴ J. Nowacki, M. A. Bełdowicz, E. Wilińska, op. cit., s. 39.

⁴⁵ Ibidem, s. 40.

⁴⁶ W. Jankowiak, *Kosmetyki w praktyce aptecznej i przemysłowej na ziemiach polskich do roku 1939*, rozprawa doktorska napisana w Katedrze i Zakładzie Historii Nauk Medycznych Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, Poznań 2015, <https://www.wbc.poznan.pl/Content/356517/PDF/index.pdf> [dostęp: 25 IV 2023 r.], s. 108.

⁴⁷ B. Kortus, *Kraków jako ośrodek przemysłowy. Rozwój i struktura przemysłu wielkiego miasta*, ZNUJ, „Prace Geograficzne” 1968, z. 19, s. 24.

⁴⁸ Ibidem, s. 27.

H. i W. Scherer (plac Kossaka 5), drogeria i wytwórnia Miklaszewski (ulica Św. Filipa 3), a także „Orzeł” Parowa Fabryka Mydła i Świec (ulica Nadwiślańska 9).

POCZĄTKI I ROZWÓJ FIRMY MIRACULUM

Do założenia Miraculum doszło wkrótce po ślubie córki Leona Lustra Matyldy z Witoldem Böhmem. Wydaje się, że to właśnie zięć stał się katalizatorem decyzji o przekształceniu laboratorium przy gabinecie lekarskim w działalność fabryczną. Matylda Michalina Luster jako abiturientka Prywatnego Liceum Żeńskiego imienia H. Kaplińskiej podjęła studia na UJ na Wydziale Filozoficznym jako studentka nadzwyczajna, ale uczyła się tylko jeden semestr w roku akademickim 1918/1919. W 1922 roku wyszła za mąż za Witolda Böhma⁴⁹.

Witold Böhm urodził się 8 kwietnia 1896 roku w Szczakowej w rodzinie żydowskiej. Jego ojciec Samuel (występujący także pod imieniem Stanisław) był zapewne przedsiębiorcą⁵⁰, a w 1898 roku został burmistrzem Szczakowej⁵¹. Matka zaś, Fany (urodzona w 1868 roku), była córką Józefa Blumenfelda, szczakowskiego przedsiębiorcy⁵². W 1920 roku – zapewne po przejściu Samuela Böhma na emeryturę – rodzina przeniosła się na stałe do Krakowa z najmłodszym synem Witoldem. Zamieszkali przy ulicy Urzędniczej 30. W 1922 roku Samuel zmarł i w Krakowie pozostała Fany wraz z synem. W lipcu 1922 roku Witold ożenił się z Matyldą Michaliną Luster⁵³. Obie rodziny były spolonizowane i coraz słabiej związane z religią mojżeszową. Wiadomo, że później, w latach 30., Witold Böhm i jego żona przeszli na wyznanie ewangelicko-augsburskie⁵⁴. Należy dodać, że w latach 30. Witolda Böhma określano w dokumentach jako honorowego konsula Estonii⁵⁵.

⁴⁹ Nazwisko Witolda bywa zapisywane w sposób trojaki: Boehm, Bohm lub Böhm.

⁵⁰ W spisie ludności z 1921 r. Stanisław Böhm określił się jako emerytowany dyrektor fabryki, żonaty, wyznania mojżeszowego, ur. 7 II 1860 r. w Krakowie, od 1920 r. na stałe mieszkający w Krakowie; język, obywatelstwo, narodowość – polskie. Por. ANK, Spis ludności miasta Krakowa 1921, sygn. 29.91/0/-/18, k. 564–565.

⁵¹ M. Leś-Runiccka, *Historia Jaworzna w XIX wieku*, Jaworzno 2017, s. 41.

⁵² Ibidem, s. 41; <https://www.ics.uci.edu/~dan/genealogy/Krakow/Families/Kirschbaum.html> [dostęp: 25 IV 2023 r.].

⁵³ Matylda (zwana Tydą) „była [...] jedną z najbardziej znaczących kobiet w mieście. Była piękna, czarująca i ubrana z wyjątkowym gustem. Była otoczona przez wielbicieli męskich i żeńskich. Młode dziewczęta chciały kopiować jej stroje, wygląd i maniery. Jej ojciec dr Luster był słynnym dermatologiem, a jej mąż honorowym konsulem Estonii. Dr Luster i Witold założyli fabrykę kosmetyków Miraculum i kosmetyki te stały się najbardziej ekskluzywne w Polsce i dobrze znane w Europie”. Takie wspomnienie o Matyldzie Böhme przekazała Bea Schriesheim, którą Matylda w czasie wojny się zaopiekowała. Por. B. Schriesheim, op. cit., s. 19. Z tych wspomnień wiemy także, że Matylda i Witold byli luteranami.

⁵⁴ ANK, Miraculum Fabryka Kosmetyków Dra Lustra w Krakowie [dalej: Miraculum], sygn. 29/1215/34, Prywatna korespondencja Witolda Böhma, Protokół z 8 IV 1938 r., b.p.

⁵⁵ Od kiedy Witold Böhm był konsulem estońskim w Krakowie, nie jest jasne. Prof. Raimo Pullat wśród konsulatów estońskich w Polsce nie wymienia krakowskiego. Jednocześnie w Narodowym Archi-

Początki firmy Miraculum sięgają 1924 roku (choć często przywoływana jest także data 1925)⁵⁶. W grudniu 1923 roku Witold Böhm jako właściciel firmy „Miraculum” Laboratorium z siedzibą przy ulicy Józefitów 7 wykupił świadectwo przemysłowe na rok 1924. W maju 1925 roku zawiązana została spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, z kapitałem 21 000 zł. Trzech założycieli: Leon Luster, Henryk Pakszwer⁵⁷ i Witold Böhm, dało trzy równe części. Jej nazwa to: Doktora Lustra Preparaty Kosmetyczno-Lekarskie „Miraculum” sp. z o.o. Przez kolejne lata to właśnie trzy wymienione osoby decydowały o rozwoju firmy: Leon Luster, firmujący produkty swoim autorytetem lekarza dermatologa, jego zięć Witold Böhm⁵⁸ oraz Henryk Pakszwer, kupiec z Warszawy⁵⁹.

Początki firmy były skromne: fabryka mieściła się w suterenie kamienicy przy ulicy Józefitów, zatrudniała dwóch pracowników, którzy na maszynie gazowej „warczyli” preparaty kosmetyczne według receptury doktora Lustra. Po dwóch latach produkcja przeniosła się do kamienicy przy ulicy Sławkowskiej 12, gdzie pracowało już około 20 osób. Wyroby cieszyły się zainteresowaniem, więc produkcja wciąż rosła. Z racji ograniczonej powierzchni trzeba było nawet wydłużyć godziny pracy robotników do 13 godzin dziennie⁶⁰.

Z uwagi na szczupłość miejsca zdecydowano się na budowę fabryki. W czerwcu 1928 roku Miraculum otrzymało pozwolenie na budowę obiektu według projektu architekta Eugeniusza Ronki⁶¹. Prace przy ulicy Oboźnej 14 ukończono już w 1929 roku. Nowy budynek był jednopiętrowy (plus piwnica), miał trzy dźwigi towarowe. W 1935 roku firma nawiązała współpracę z producentem znanej pasty do zębów Chlorodont, czyli firmą Leo Werke z Drezna. Miraculum produkowało

---

wum Cyfrowym zachowały się fotografie z wizyt estońskich władz w Polsce, w których uczestniczy Witold Böhm jako konsul honorowy. Por. R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki polsko-estońskie w okresie międzywojennym*, tłum. A. Puu, Kraków 2003, s. 50–51.

⁵⁶ Należy dodać, że w korespondencji używano czasem roku 1908 r. jako daty założenia firmy, nawiązując do produkcji preparatów w gabinecie lekarskim dr. Lustra. Por. ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/165, Pismo Zarządu firmy Miraculum do Ayerst, McKenna & Harrison Limited, 7 XII 1938 r., b.p.

⁵⁷ O Henryku Pakszwerze wiemy niewiele. Był mieszkańcem Warszawy, handlowcem, być może po prostu dysponował on kapitałem potrzebnym do założenia spółki i rozpoczęcia produkcji. Jego syn (ur. 10 III 1908 r.) Bronisław po studiach chemicznych w Tuluzie został zatrudniony w Miraculum jako chemik. W czasie wojny Bronisław walczył pod Monte Cassino. Por. *Książka Informacyjno-Adresowa „Cała Warszawa” 1930/31*, Warszawa 1931, dział XV, s. 295; <http://www.montecassino.eu/3dsk/p-r.htm> [dostęp: 25 IV 2023 r.].

⁵⁸ W 1925 r. Witold określany jest jako właściciel laboratorium Miraculum, a w 1926 r. jako dyrektor laboratorium. Por. *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa 1926*, Kraków 1926, s. 23**, 42a.

⁵⁹ Te trzy osoby zajmowały stanowiska dyrektorskie w firmie. Leon Luster i Henryk Pakszwer w związku z dorywczym charakterem ich pracy otrzymywali (dane z 1936 r.) rocznie po 12 000 zł, a Witold Böhm, rzeczywiście kierujący firmą, 16 000 zł rocznie. Por. ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/110, Bilans 1936 r., b.p.

⁶⁰ *Kosmetyki te są znane od Brazylii po Kamczatkę*, „Echo Krakowa” 1983, nr 152, 5–7 VII, dodatek: „Czas przeszły – przyszły”, nr 14, s. 2.

⁶¹ Eugeniusz Ronka (1873–1940), inżynier architekt, właściciel firmy budowlanej.

i sprzedawało renomowane produkty do ochrony jamy ustnej⁶². W 1935 roku na I piętrze rozbudowano przestrzeń konieczną do produkcji pasty do zębów⁶³. Kolejnym istotnym wydarzeniem w dziejach przedsiębiorstwa było otwarcie oddziału w Warszawie z siedzibą przy ulicy Wiejskiej 9 – stało się to 25 marca 1936 roku. Warszawska filia zatrudniała w 1939 roku 4 osoby – 3 urzędników i 1 robotnika⁶⁴.

Rozwój firmy sprzyjał wzrostowi zatrudnienia. W przededniu wybuchu wojny w fabryce zatrudnione były 53 osoby, w tym 45 kobiet, pracujących 46 godzin tygodniowo (płaca brutto wynosiła średnio około 1190 zł rocznie⁶⁵). Oprócz tego było jeszcze 14 pracowników umysłowych, wśród nich dwóch chemików: Hipolit Zydrański, który kierował laboratorium, oraz Bronisław Pakszwer. Fabrykę wyposażono w urządzenia z silnikami elektrycznymi (w 1939 roku działało ich 10)⁶⁶.

PRODUKTY MIRACULUM I ICH REKLAMA

Miraculum udało się wylansować wiele kosmetyków. Firma podkreślała, że kroczy drogą postępu kosmetyki lekarskiej i chemii kosmetycznej, produkując preparaty lekarsko-kosmetyczne bez jakichkolwiek szkodliwych składników⁶⁷. Wśród najbardziej znanych był „wytworny puder egzotyczny dra Lustra”, za który w 1931 roku na Międzynarodowej Wystawie Zdrowia i Urody w Paryżu firma otrzymała złoty medal. Popularnością cieszyły się również: krem Ultrasol do opalania, krem podkładowy pod puder Mira, krem lanolinowy Podhalański, Cold Cream, olejek do opalania Negrity, płyn przeciwko poceniu Dorado, a także Depilex – preparat do depilacji. Firma cały czas pracowała nad nowymi recepturami i ciągle wypuszczała nowości. W roku 1938 na rynku pojawiły się: różowa pasta do zębów Chlorodont, tusz do rzęs, mydła przefusowane w ośmiu zapachach, mydła specjalne (lawenda i paproć królewska), a także wody toaletowe: Esquire i Twenty oraz Lavendy, podobne do lansowanych na Zachodzie⁶⁸. W styczniu 1939 roku, za specjalnym zezwoleniem komitetu organizacyjnego Mistrzostw świata FIS w Zakopanem, zaproponowano krem sportowy FIS. W tym samym miesiącu wyszedł nowy róż – podkład Fond de teint. W sumie przed wojną firma dysponowała obszernym katalogiem produktów. W 1938 roku

⁶² W czasie wojny Niemcy wywieźli część urządzeń do wyrobu Chlorodontu, ale zostały znalezione w Nysie i przewiezione zaraz po wojnie do Krakowa, co umożliwiło wznowienie produkcji. Por. ANK, Fabryka Kosmetyków Miraculum, sygn. 29/2872/423, Zarys rozwoju fabryki (1963), b.p.

⁶³ ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/4, Plany budynku fabryki przy ul. Oboźnej, k. 7, 14.

⁶⁴ Ibidem, sygn. 29/1215/68, Korespondencja handlowo-rozliczeniowa z klientami, litery A–Z, Warszawa.

⁶⁵ Średnia płaca robotnika w przemyśle ogółem w latach 1936–1939 kształtowała się od ok. 1400 do 1550 zł rocznie. Por. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 595.

⁶⁶ ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/7, Zestawienia dla Urzędu Statystycznego za 1938 i 1939 r., b.p.

⁶⁷ Z. Barski, *Zarys lekarskiej kosmetyki*, Kraków 1929, s. 7.

⁶⁸ M. Mrukot, *Kosmetologia. Receptariusz*, Kraków 2006, s. 127–128.

wytwarzano 13 rodzajów mydeł leczniczych, 4 rodzaje mydła toaletowego, 3 rodzaje wody kolońskiej, 10 rodzajów kremów, 3 rodzaje pudru, 5 rodzajów szamponów, nie licząc kredek do oczu, pomadek do ust, lakierów do paznokci i preparatów do depilacji.

Rozprowadzaniem, a w szczególności dbaniem o dostarczanie i reklamowanie nowych kosmetyków, zajmowali się cyrkularze, czyli przedstawiciele handlowi firmy. Objeżdżali oni teren, zbierając zamówienia. Firma dostarczała im do sprzedaży swoje wyroby z informacją o ich walorach. Reklama była ważną częścią działalności firmy i jedną z największych pozycji w budżecie. Na przykład w 1936 roku na reklamę wydano ponad 85 000 zł przy obrocie rocznym ponad 430 000 zł, a w 1937 roku już łącznie ponad 150 000 zł przy obrocie rocznym ponad 500 000 zł. Najbardziej znana jest współpraca firmy z Zofią Batycką, miss Polonia i wicemiss Europy z 1930 roku, oraz Hanką Ordonówną, aktorką i pieśniarką. Miraculum stawiało jednakże na różnorodną reklamę, która miała trafić do każdej klientki.

Koncentrowano się na reklamie prasowej. Tylko w czerwcu 1939 roku umieszczono około 200 reklam w różnych pismach⁶⁹. Gazety zabiegały o reklamy Miraculum: „Ilustrowany Goniec Wieczorny” ze Lwowa, zachwalający się jako najpoczytniejszy dziennik Małopolski, zwracał uwagę na pominięcie pisma w reklamach i proponował korzystne warunki⁷⁰. Miraculum dysponowało dobrze przygotowanymi wzorami reklam produktów. Zwracano w nich uwagę na konieczność używania innych kosmetyków do cery tłustej, a innych do suchej. Także jeśli chodzi o szampony, różnicowano produkty – produkowano trzy odmiany: do włosów jasnych, do włosów ciemnych oraz do rozjaśniania włosów. Podkreślano, że kosmetyki powstają na podstawie wiedzy: „Mikroskop dermatologa, odczynniki chemika, próby laboratoryjne kosmetyka decydują o procesach produkcji”⁷¹, a w reklamie kremu Mollana wskazywano na „triumf lekarskiej kosmetyki”.

Reklamowano produkty w popularnych lokalach i kawiarniach. W Krakowie gablotkę reklamową ustawiono w kawiarni Feniks przy ulicy Świętego Jana 9. Rozważano także ulokowanie prospektów reklamowych między innymi w Warszawie – w Adrii i Ziemiańskiej⁷². Firma wypuszczała książki poświęcone pielęgnowaniu zdrowia i urody. We współpracy z „Ilustrowanym Kurierem Codziennym” promowano książkę *Zwalczanie starzenia się. Jak osiągnąć wiosnę życia do późnej starości*, rozsyłając ją do czytelników IKC, którzy zbierali publikowane w gazecie kupony⁷³.

⁶⁹ ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/16, Spis pism, w których umieszczono reklamy, k. 1.

⁷⁰ Ibidem, sygn. 29/1215/166, Pismo „Ilustrowanego Gońca Wieczornego” do zarządu firmy Miraculum, 11 III 1938 r., b.p.

⁷¹ Ibidem, sygn. 29/1215/8, Wzór reklamy pudrów, k. 103.

⁷² Ibidem, sygn. 29/1215/166, Pismo z Nowoczesnej Reklamy „Fama” do zarządu Miraculum, 22 I 1938 r.; ibidem, Pismo z kawiarni Feniks do zarządu firmy Miraculum, 22 IV 1938 r., b.p.

⁷³ Ibidem, sygn. 29/1215/161, Pismo Działu Propagandy IKC do zarządu firmy Miraculum, 14 III 1935 r., b.p.

Autorem książki był Witold Böhm, a do klientów rozsyłano ją bezpłatnie⁷⁴. W latach 30. wydano książkę reklamową *Through Hygiene to Beauty*⁷⁵.

Dbano o wysoki poziom materiałów reklamowych, starano się zaprezentować Miraculum jako firmę oferującą ekskluzywne preparaty. W latach 30. zatrudniono małżeństwo grafików i projektantów, Franciszka i Annę Seifertów, którzy przygotowali kampanię reklamową, obejmującą okna wystawowe sklepów, ale również opakowania produktów oraz folder prezentujący kosmetyki⁷⁶.

Okazją do rozreklamowania wyrobów była Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w 1929 roku, trwająca od 16 maja do 30 września. W wystawie Miraculum uczestniczyło jako Laboratorium Chemiczne „Miraculum”. W pawilonie chemicznym w dziale perfumeryjno-kosmetycznym zajmowało stanowisko numer 68⁷⁷. Fotografie tego stoiska, prostego i harmonijnego rozwiązania, umieszczono w „Wiadomościach Przemysłu Chemicznego”⁷⁸ i scharakteryzowano jako wytworne wnętrze, jedno z najpiękniejszych w pawilonie chemicznym z ciekawie pomyślanym witrażem⁷⁹. 30 września rozdano medale wystawowe. Miraculum otrzymało Wielki Medal Srebrny oraz list pochwalny za preparaty lekarsko-farmaceutyczne doktora Lustra „Miraculum”⁸⁰.

Pod koniec lat 30. Miraculum odczuło zaostrzenie się antysemityzmu gospodarczego. Coraz częściej pojawiały się apele o bojkot firm i sklepów żydowskich oraz kupowanie tylko u chrześcijan⁸¹. W tym kontekście niepokojące były doniesienia Kazimierza Winklewskiego, agenta firmy, działającego w Poznaniu i okolicach, że wyroby firmy Miraculum są na listach wyrobów „niechrześcijańskich”, których należy unikać. Informował, że jego żona zobaczyła w kiosku w Gdyni wywieszony fragment czasopisma z listą niepolecanych produktów, wśród których znajdowała się pasta do zębów Chlorodont, określona jako produkt niemiecko-żydowski. Ponadto donosił, że prowadzący drogerię, oferując wyroby Miraculum klientkom, spotkał się

⁷⁴ W. Böhm, *Zwalczanie starzenia się. Jak osiągnąć wiosnę życia do późnej starości*, Warszawa 1934.

⁷⁵ Oprócz tego wydano jeszcze następujące publikacje: L. Luster, *Kosmetyka indywidualna*, Kraków 1931; Z. Barski, *Jak racjonalnie pielęgnować urodę*, Kraków 1927, idem, *Zarys lekarskiej kosmetyki*. Tę ostatnią wydano z okazji Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu i mocno podkreślano w niej, że: „Dopiero gdy Dr Luster z Krakowa wybudował na gruzach zmurszałych pojęć i fałszywych i szkodliwych doktryn średniowiecza gmach pogłębionej naukowo kosmetyki lekarskiej, zyskała ta nowa gałąź medycyny prawo obywatelstwa w kraju i zagranicą”. Por. Z. Barski, *Zarys lekarskiej kosmetyki*, s. 4. Według Wojciecha Baranowskiego Z. Barski to pseudonim Leona Lustra. Por. W.J. Baranowski, op. cit., s. 235.

⁷⁶ J. Strzyżewska, *Towarowe i luksusowe. Projekty wystaw sklepowych Franciszka Seiferta i jego żony Anny*, „Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2018, nr 36, s. 298–300; Archiwum Muzeum Krakowa, Projekty F. Seiferta, sygn. D 1210.

⁷⁷ „Wiadomości Przemysłu Chemicznego”, 15 V 1929 r., nr 10, s. 38.

⁷⁸ „Wiadomości Przemysłu Chemicznego”, 15 VI 1929 r., nr 12, s. 46.

⁷⁹ „Wiadomości Przemysłu Chemicznego”, 1 X 1929 r., nr 19, s. 76.

⁸⁰ Ibidem, s. 77.

⁸¹ P. Trojański, *Żydzi w województwie krakowskim 1918–1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009, s. 44–45.

z tym, że „takowe odrzuciły, motywując: jak on śmie im, chrześcijankom, te wyroby oferować”⁸².

Te nastroje nie zaszkodziły poważnie firmie, której produkty cieszyły się dużą popularnością. Obroty rosły, a w bilansach rocznych ujmowano nieduży, czysty zysk, na przykład w 1934 roku – 1116 zł, w 1935 roku – 2426 zł, w 1936 roku – 3946 zł, a w 1937 roku – 2622 zł. Tuż przed wojną, zimą 1938/1939 roku, w firmie nastąpiły zmiany. Wycofali się dwaj założyciele: Leon Luster i Henryk Pakszwer – ich udziały wykupił Witold Böhm, który stał się głównym udziałowcem⁸³. Do rejestru handlowego wpisana została nowa nazwa firmy: Doktora Luster Preparaty Kosmetyczno-Lekarskie „Miraculum” S.A. w Krakowie, w skrócie: Przemysł Lekarsko-Kosmetyczny „Miraculum” S.A. w Krakowie. Powstał trzyosobowy zarząd w składzie: Witold Böhm, Antoni Miklaszewski, Rudolf Rosiński. Böhm objął pakiet większościowy 1500 akcji, Antoni Miklaszewski i Rudolf Rosiński po 500 akcji. W lecie 1939 roku z zarządu zrezygnował Antoni Miklaszewski (tłumacząc, że ma dużo pracy w swojej Hurtowni Kosmetyczno-Drogerijnej, znajdującej się przy ulicy Świętego Filipa 3), do zarządu wprowadzony został Marek Gatty-Kostyal⁸⁴.

Jakie były powody wycofania się doktora Lustra z firmy? 15 lipca 1937 roku zmarła jego żona Jadwiga. Jako przyczynę śmierci podano wylew krwi do mózgu⁸⁵. Wcześniej była przez wiele lat sparaliżowana i mąż opiekował się nią troskliwie⁸⁶. Poza tym w 1939 roku Leon Luster miał już 70 lat i kłopoty ze zdrowiem. Naturalne wydawało się więc przekazanie udziałów zięciowi.

OKUPACJA

Wybuch wojny zmienił stosunki w fabryce, która we wrześniu 1939 roku została zamknięta. Na początku wojny Witold Böhm, główny udziałowiec, wraz z żoną zdecydował się na wyjazd z Krakowa. 14 września 1939 roku zebrał się zarząd firmy. Ustalono, że pod nieobecność Witolda Böhma fabryką pokieruje profesor Marek Gatty-Kostyal⁸⁷ przy pomocy Leona Lustra jako doradcy naukowego. Do zarządu

---

⁸² ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/54, Korespondencja Kazimierza Winklewskiego z Miraculum, 7 i 13 VIII 1938 r., bp.

⁸³ Ibidem, sygn. 29/1215/2, Akt ustępstwa, 30 XII 1938 r., k. 37, 41.

⁸⁴ Ibidem, sygn. 29/1215/1, Postanowienie Sądu Okręgowego w Krakowie, 16 II 1939 r., k. 17; ibidem, Akt notarialny, 6 II 1939 r., k. 87; ibidem, Protokół z posiedzenia zarządu firmy, 16 VII 1939 r., k. 91.

⁸⁵ ANK, Urząd Zdrowia w Krakowie, sygn. 29/83/0/1.2/271, Księga zmarłych Izraelitów, s. 112.

⁸⁶ J.B. Gliński, op. cit., s. 235.

⁸⁷ Prof. Marek Gatty-Kostyal to chemik i farmaceuta, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, który do zarządu firmy wprowadzony został 16 VII 1939 r. Jego współpraca z Miraculum była krótkotrwała, ponieważ 6 XI 1939 r. został aresztowany przez Niemców w ramach Sonderaktion Krakau. Por. ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/2, Protokół z posiedzenia zarządu firmy, 16 VII 1939 r., k. 87.

dokooptowano jeszcze Rudolfa Rosińskiego⁸⁸. Zdawano sobie sprawę, że produkcja w pełnym zakresie będzie niemożliwa. „Dr Leon Luster przedstawił trudności związane ze wznowieniem pracy fabryki: drobne ilości posiadanych surowców, trudności w nabyciu środków płatniczych”⁸⁹. Mimo to pod koniec września zarząd firmy informował, że postara się wznowić produkcję⁹⁰.

Firma jako przedsiębiorstwo żydowskie została przejęta w zarząd powierniczy przez III Rzeszę⁹¹. Na jej czele stanął Treuhänder Daniel Bisanz (Austriak). Praca fabryki została utrzymana w czasie wojny, bowiem Niemcom zależało szczególnie na wyrobie mydła oraz środków piorących. Na front dostarczano żołnierzom także pastę do zębów⁹². W grudniu 1941 roku w zakładzie pracowało 57 osób (w tym troje Żydów i jeden volksdeutsch), z kolei rok później – w grudniu 1942 roku – 45 osób. Produkcja została zmieniona, bowiem „[...] w nabywaniu surowców do produktów kosmetycznych często trzeba było szukać nowych ścieżek, ponieważ stare zapasy zostały zużyte i nie można już pozyskać obcych surowców. Firma była uzależniona od pozyskiwania dostępnych w Generalnej Guberni surowców na podstawie oficjalnych przydziałów”⁹³. Wiadomo, że po przejściu firmy w zarząd powierniczy Daniel Bisanz utrzymał współpracę zarówno z Henrykiem Pakszwerem, który kupował surowce dla filii w Warszawie (przynajmniej do listopada 1941 roku)⁹⁴, jak i z Leonem Lustrem, który nadzorował produkcję w Krakowie.

Leon Luster na początku okupacji działał aktywnie w Miraculum, tym bardziej że zięć Witold Böhm wraz z córką Matyldą opuścili Polskę. Istniały różne domniemania dotyczące dalszych losów Leona Lustra. Do tej pory podawano, że albo wyjechał za granicę w 1939 roku⁹⁵, albo przyjął wiarę katolicką w kościele Świętego Szczepana w Krakowie, ożenił się z Heleną Marią Brudzińską, opiekunką pierwszej żony, i pod zmienionym nazwiskiem ukrywał się we wsi Wojnarowo, gdzie praktykował jako lekarz. Tam wraz z żoną miał zostać aresztowany przez Niemców. Ona miała trafić do więzienia w Tarnowie, następnie zaś do obozu koncentracyjnego KL Auschwitz, gdzie zginęła. Leon Luster z kolei po aresztowaniu miał zostać wywieziony do Nowego Sącza, do getta, gdzie być może popełnił samobójstwo w 1942 lub 1943 roku⁹⁶.

⁸⁸ Ibidem, Protokół z posiedzenia zarządu firmy, 14 IX 1939 r., k. 85.

⁸⁹ Ibidem, Protokół z posiedzenia zarządu spółki akcyjnej, 25 IX 1939 r., k. 81.

⁹⁰ Ibidem, sygn. 29/1215/172, Pismo zarządu Miraculum do Izby Przemysłowo-Handlowej, 26 IX 1939 r., b.p.

⁹¹ Już w XI 1939 r. władze okupacyjne zarządziły konfiskatę majątku państwa polskiego, natomiast w I 1940 r. umożliwiły przejmowanie prywatnego majątku polskiego i żydowskiego. Skonfiskowanym majątkiem miał zarządzać Urząd Powierniczy dla Generalnego Gubernatorstwa, który w przedsiębiorstwach ustanawiał swoich powierników: Treuhänderów, dbających o interesy III Rzeszy. Por. A. Paciorek, *Uruchomienie i upaństwowienie przemysłu Krakowa oraz jego przeobrażenia w latach 1945–1948*, Kraków 1991, s. 22.

⁹² Ibidem, s. 37.

⁹³ ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/115, Bilans za 1942 r., b.p.

⁹⁴ ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/45, Korespondencja Daniela Bisanza z Henrykiem Pakszwerem od 5 IV do 20 XI 1941 r., k. 521–561.

⁹⁵ P. Misterek, „Cudowne” kosmetyki, https://www.kierunekkosmetyki.pl/Resources/art/4660/bmp_4f7d37f4d7dc1.pdf [dostęp: 22 IV 2023 r.], s. 60.

⁹⁶ J.B. Gliński, op. cit., s. 235.

Wydaje się jednak, że część tych informacji jest niepewna. W księgach parafialnych parafii Świętego Szczepana nie znalazło się potwierdzenie informacji dotyczących chrztu i małżeństwa. W dokumentach urzędu Starosty Miejskiego w Krakowie znajduje się kwestionariusz osobowy Leona Lustra w związku z wydaniem kenkarty⁹⁷. W listopadzie 1940 roku mieszkał on w Krakowie w kamienicy przy ulicy Długiej 53a i określał się jako wdowiec. Informował, że wciąż jest praktykującym lekarzem, działającym w części „naukowej” fabryki Miraculum (7 godzin dziennie z pensją 600 zł miesięcznie). Mieszkał w gospodarstwie domowym z dwiema osobami: kucharką Gertrudą Zajac pochodzącą z Gnojnika oraz krawcową Marią Hotłoś z Siołkowej koło Grybowa. W piśmie skierowanym do urzędu przesiedleńczego doktor Luster wskazał, że jest odstępcą żydowskim i praktykuje wyznanie katolickie.

Już po złożeniu wniosku o kenkartę Leon Luster otrzymał urzędowy nakaz opuszczenia mieszkania⁹⁸. W tej sprawie interweniował Daniel Bisanz, Treuhänder przedsiębiorstwa Miraculum, który zwracał się do urzędu o odsunięcie terminu opuszczenia mieszkania o kilka tygodni. W marcu Luster otrzymał kenkartę i zgodę na dalsze zamieszkanie w Krakowie. W tym czasie stan zdrowia doktora pogorszył się, w dokumentach poświadczono badanie lekarskie, z którego wynikało, że jest schorowany i potrzebuje stałej opieki⁹⁹.

Wkrótce potem doktor Luster, chcąc uniknąć przesiedlenia do getta, przeniósł się na wieś, być może do Wojnarowej¹⁰⁰ lub do Siołkowej, skąd pochodziła Maria Hotłoś. Tam się ukrywał. Jeśli chodzi o okoliczności śmierci, to Hugo Steinhaus, wybitny lwowski matematyk, w czasie okupacji ukrywający się z racji swego żydowskiego pochodzenia koło Stróż, przekazał we wspomnieniach, że widział wiosną 1943 roku, „jak policjant Kubala wioził na wozie dra Lustra, który mieszkał incognito na wsi koło Stróż. Wioził go na śmierć. Ale sam przeżył go zaledwie o parę miesięcy”¹⁰¹. Bronisław Kubala był komendantem posterunku granatowej policji w Grybowie, znanym z sadystycznych skłonności. W związku z wysługiwaniem się Niemcom, rabowaniem ludności polskiej i żydowskiej, Kierownictwo Walki Podziemnej wydało na niego wyrok śmierci¹⁰². Możliwe, że doktor Luster trafił do nowosądeckiego getta, gdzie w tym czasie zwożono resztę ludności żydowskiej z regionu. Tam być może popełnił samobójstwo.

Wojny nie przeżył także Witold Böhm. Po jej wybuchu wraz z żoną Matyldą próbowali dostać się na Litwę, ale zostali aresztowani przez Sowieców. „Tyda przeżyła, a jej mąż nie. Ona nie miała o nim żadnych wiadomości od czasu jego

---

⁹⁷ ANK, Akta Miasta Krakowa, Kwestionariusze na wydawanie dowodów osobistych (Kennkarten) dla Żydów – załatwione pozytywnie: litery Lo-Lu, sygn. 29/33/0/5.6.4/SMKr 518, k. 1241–1242.

⁹⁸ Związane to było z zarządzeniem niemieckim, dotyczącym utworzenia getta dla Żydów i nakazem przeniesienia się tam ludności żydowskiej. Część Żydów starała się o zgodę na pozostanie w „polskiej” części. Por. A. Chwałba, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939–1945*, t. 5, Kraków 2002, s. 112–113.

⁹⁹ ANK, Akta Miasta Krakowa, Kwestionariusze na wydawanie dowodów osobistych (Kennkarten) dla Żydów – załatwione pozytywnie: litery Lo-Lu, sygn. 29/33/0/5.6.4/SMKr 518, k. 1255.

¹⁰⁰ W.J. Baranowski, op. cit., s. 235.

¹⁰¹ H. Steinhaus, *Wspomnienia i zapiski*, Wrocław 2002, s. 262.

¹⁰² C. Brzoza, K. Samsonowska, *Żydzi grybowscy w XX wieku [w:] Grybów – studia z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2000, s. 110.

aresztowania”¹⁰³. Inną wersję podawano oficjalnie. W dokumentach firmy znajduje się adnotacja, że Witold Böhm został powołany do służby wojskowej i jego miejsce pobytu jest nieznane¹⁰⁴.

Fabryka działała do końca okupacji. Wiemy, że robotnicy uratowali przed wywiezieniem do Niemiec surowce i urządzenia fabryczne¹⁰⁵. „Po wyzwoleniu Krakowa przez Wojska Radzieckie wszyscy pracownicy stanęli natychmiast do pracy. Rozpoczęto od usuwania gruzów, zresztą zniszczenia były stosunkowo małe. Dzień i noc robotnicy chronili fabrykę przed rabunkiem. Była ona teraz wspólną własnością”¹⁰⁶. W 1947 roku Miraculum zostało znacjonalizowane. W latach 40. o zwrot firmy próbował upominać się Bolesław Luster-Skorczyński, bratanek Leona¹⁰⁷. W połowie lat 80. prawa do przedsiębiorstwa zgłaszała jeszcze Matylda, córka Leona Lustra i żona Witolda Böhma¹⁰⁸. Część majątku chciał także przejąć Treuhänder Daniel Bisanz. W 1959 roku zgłosił się jako udziałowiec fabryki i żądał odszkodowania w wysokości 50 000 dolarów¹⁰⁹.

Miraculum przetrwało okupację, po wojnie zostało upaństwowione i połączone z Krakowską Fabryką F. Śmiechowski. W PRL-u produkowało wiele znanych kosmetyków, między innymi serie Pani Walewska czy Brutal. W 1989 roku firma została sprywatyzowana. Dziś marka wciąż istnieje, choć w roku 2016 produkcję i zarząd firmy przeniesiono do Warszawy. Miraculum, powstałe w wyniku synergii wiedzy i praktyki lekarskiej doktora Lustra, przedsiębiorczości jego zięcia Witolda Böhma i odwadze zarządu firmy, niebojącego się wprowadzać na rynek nowych rozwiązań i promować ich przez aktywną reklamę, w 2024 roku będzie obchodzić stulecie swego istnienia.

¹⁰³ Bea Schriesheim, która spotkała Matyldę Böhm w 1941 r. w Semipałatyńsku po zwolnieniu z obozu na Syberii po porozumieniu Sikorski-Majski, relacjonowała, że Matylda wraz z mężem zostali zatrzymani przy przekraczaniu granicy z Litwą (w drodze do Rumunii, choć bardziej prawdopodobna jest wersja, że jechali do Estonii, której przecież Witold Böhm był konsulem honorowym) i aresztowani. Matylda została wysłana na Syberię, gdzie dotrwała do 1941 r. Po Witoldzie ślad zaginął, można przypuszczać, że nie przeżył niewoli sowieckiej. Por. B. Schriesheim, op. cit., s. 19.

¹⁰⁴ ANK, Miraculum, sygn. 29/1215/115, Bilans za 1942 r., b.p.

¹⁰⁵ A. Paciorek, op. cit., s. 52–53.

¹⁰⁶ ANK, Fabryka Kosmetyków Miraculum, sygn. 29/2872/26, Historia rozwoju fabryki (1963), b.p.

¹⁰⁷ Bolesław Luster przeżył wojnę, ukrywając się od 1942 r. w Będkovicach. Po wojnie angażował się w pracę w harcerstwie, zmarł w 1978 r. w Warszawie. Por. L. Chmura, *Dzieje Doliny Będkowskiej 1939–45*, cz. II, „Przegląd Lokalny. Czasopismo Niezależne Mieszkańców Gminy Wielka Wieś”, V 2006 r., nr 45, s. 9; <http://kkw29.pl/dane/pdf/kkw%2029%20historia.pdf> [dostęp: 22 IV 2023 r.], s. 4.

¹⁰⁸ Matylda Böhm przeżyła wojnę. Po wydostaniu się z niewoli sowieckiej spotkała dawnego znajomego Henryka Branda, lekarza z Krakowa, który opiekował się swoją 11-letnią pasierbicą Beą Molkner (matka dziewczyny zmarła na Syberii). Matylda – po mobilizacji Henryka Branda do armii Andersa – zaopiekowała się Beą. Po wojnie Matylda Böhm poślubiła Henryka Branda i wraz z Beą udali się do USA, gdzie zamieszkali. Henryk Brand zmarł w 1954 r., a Matylda w 1999 r. Por. B. Schriesheim, op. cit., s. 32, 42.

¹⁰⁹ ANK, Fabryka Kosmetyków Miraculum, sygn. 29/2872/947, Pismo Ministerstwa Spraw Zagranicznych do Ministerstwa Przemysłu Chemicznego, 4 XI 1959 r., b.p.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych
Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. zabużańskich 1789–1943, sygn. 1081
- Archiwum Muzeum Krakowa
Projekty F. Seiferta, sygn. D 1210
- Archiwum Narodowe w Krakowie
Akta Miasta Krakowa, Kwestionariusze na wydawanie dowodów osobistych (Kennkarten) dla Żydów – załatwione pozytywnie: litery Lo-Lu, sygn. 29/33/0/5.6.4/SMKr 518
Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie, sygn. 33/276/0-/30
Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Krakowie, sygn. 29/425/19093
Fabryka Kosmetyków Miraculum, sygn. 29/2872
Izba Lekarska w Krakowie, sygn. 29/320/0/133
Miraculum Fabryka Kosmetyków Dra Lustra w Krakowie (dalej: Miraculum), sygn. 29/1215
Spis ludności miasta Krakowa 1921, sygn. 29.91/0/-/18
Urząd Zdrowia w Krakowie, sygn. 29/83/0/1.2/271
- Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
Rodowody studentów UJ za rok szkolny: 1895/96, Akta senackie, Katalog główny studentów, S II 321b, 328, 336b

Prasa

- „Echo Krakowa”
„Kobieta”
„Kosmetyka”
„Nowości ilustrowane”
„Wiadomości Przemysłu Chemicznego”

Opracowania

- Baranowski W.J., *Historia kosmetyki. Dr Leon Luster – założyciel „Miraculum”*, „Polish Journal of Cosmetology” 2011, vol. 14 (4), s. 233–237.
Barski Z., *Jak racjonalnie pielęgnować urodę*, Kraków 1927.
Barski Z., *Zarys lekarskiej kosmetyki*, Kraków 1929.
Bieniarzówna J., Małecki J., *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1796–1918*, t. 3, Kraków 1979.
Böhm W., *Zwalczanie starzenia się. Jak osiągnąć wiosnę życia do późnej starości*, Warszawa 1934.

- Brzoza C., Samsonowska K., *Żydzi grybowscy w XX wieku* [w:] *Grybów – studia z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2000.
- Chmura L., *Dzieje Doliny Będkowskiej 1939–45*, cz. II, „Przegląd Lokalny. Czasopismo Niezależne Mieszkańców Gminy Wielka Wieś”, V 2006 r., nr 45.
- Chwałba A., *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939–1945*, t. 5, Kraków 2002.
- Corpus studiosorum Universitatis Jagiellonicae 1850/51–1917/18, K–Ł*, Kraków 2009.
- Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938.
- Dobrzyński R., *Zamenhof w Warszawie*, Warszawa 2017.
- Franke J., *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa 1999.
- Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997.
- Handbuch des Stadtheltherei-Gebietes In Galizien für das Jahr 1863*, Lemberg 1863.
- Homola I., „Kwiat społeczeństwa...” (*Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*), Kraków–Wrocław 1984.
- Ikonografia ulic Św. Jana, Floriańskiej i Pijarskiej oraz środkowych odcinków ulic Św. Tomasa i Św. Marka*, Kraków 2019.
- Jankowiak W., *Kosmetyki w praktyce aptecznej i przemysłowej na ziemiach polskich do roku 1939*, rozprawa doktorska napisana w Katedrze i Zakładzie Historii Nauk Medycznych Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, Poznań 2015, <https://www.wbc.poznan.pl/Content/356517/PDF/index.pdf> [dostęp: 25 IV 2023 r.].
- Karolczak K., *Ludność żydowska w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemysł 1991.
- Kortus B., *Kraków jako ośrodek przemysłowy. Rozwój i struktura przemysłu wielkiego miasta*, ZNUJ, „Prace Geograficzne” 1968, z. 19.
- Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, Kraków 2006.
- Krakowska Księga adresowa. Wielki Kraków 1908*, Kraków 1907.
- Krakowska Księga adresowa rok 1906*, Kraków 1907.
- Krüger J., *Luster Leon* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, Wrocław 1973.
- Książka Informacyjno-Adresowa „Cała Warszawa” 1930/31*, Warszawa 1931.
- Księga adresowa Królewskiego Stołecznego Miasta Krakowa i Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze*, Kraków 1905.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971.
- Leś-Runicka M., *Historia Jaworzna w XIX wieku*, Jaworzno 2017.
- Luster L., *Kosmetyka indywidualna*, Kraków 1931.
- Maślak-Maciejewska A., *Modlili się w Templu. Krakowscy Żydzi postępowi w XIX wieku. Studium społeczno-religijne*, Kraków 2018.
- Misterec P., „Cudowne” kosmetyki, https://www.kierunekkosmetyki.pl/Resources/art/4660/bmp_4f7d37f4d7dc1.pdf [dostęp: 22 IV 2023 r.].
- Mrukot M., *Kosmetologia. Receptariusz*, Kraków 2006.
- Nowacki J., Bełdowicz M.A., Wilińska E., *Historia polskiego przemysłu chemii gospodarczej*, Warszawa 2001.
- Paciorek A., *Uruchomienie i upaństwowienie przemysłu Krakowa oraz jego przeobrażenia w latach 1945–1948*, Kraków 1991.
- Podgórzanie*, cz. I, red. A. Znamirowski, J. Żółciak, Kraków-Podgórze 2004.
- Pullat R., *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki polsko-estońskie w okresie międzywojennym*, tłum. A. Puu, Kraków 2003.
- Schriesheim B., *Bea's journey*, Amherst 2003.

- Segel E., *Podręcznik sądowo-lekarski*, Rzeszów 1869.
- Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa 1926*, Kraków 1926.
- Sprawozdanie C.K. Wyższego Gimnazjum w Samborze za rok szkolny 1888*, Sambor 1888.
- Steinhaus H., *Wspomnienia i zapiski*, Wrocław 2002.
- Strzyżewska J., *Towarowe i luksusowe. Projekty wystaw sklepowych Franciszka Seiferta i jego żony Anny*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2018, nr 36, s. 287–304.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1880*, Lwów 1880.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1883*, Lwów 1883.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1899*, Lwów 1899.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1902*, Lwów 1902.
- Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1914*, Lwów 1914.
- Trojański P., *Żydzi w województwie krakowskim 1918–1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Wielka księga adresowa stołecznego królewskiego miasta Krakowa i Królewskiego Wolnego miasta Podgórze. Rok 1907*, Kraków 1907.
- Wielka księga adresowa stołecznego królewskiego miasta Krakowa i Królewskiego wolnego miasta Podgórze. Rok 1913*, Kraków 1913.
- Winogrona jako środek leczniczy w różnych słabościach*, tłum. E. Segel, Rzeszów 1870.